

“AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN İLKİN NƏŞRLƏRİ”

Mahmud ALLAHMANLI,
filologiya elmləri doktoru,
professor

(Əvvəlki ötən sayımızda)

Əlimizdə olan yazı vəsiqələrinin ən köhnələri “Qudatku bilik”, “Divanilüğət-it türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, Əhməd Yasəvi doqquz əsr ərzində ən əski kompozisiya olmaq üzrə dörd misralı, yeddi hecalı qitələrin olduğunu göstərmiş”. Bu mülahizələr türk şeir ruhu ilə türk musiqi ruhunun həmahəng xarakterini, biri digərini öz bətnində ehtiva edə bilmək xüsusiyyətini diqqət önünə gətirir. Ümumiyyətlə, türk şeirinin musiqisi ilə türk musiqisinin qaynağı etnosun ruhani dünyasının ecazkarlığına bağlıdır. Son olaraq onu deməyə əsas verir ki, türk şeirinin əsasında türk musiqisi, zəngin dil fakturasının poetikliyi təmin edən mükəmməl sistemi dayanır.

İlkin nəşrlər sırasında H.Zeynallının “Azərbaycan tapmacaları” kitabı da yer alır. Təxminən yüz il bundan əvvəl işıq üzünə gələn (1928) bu kitab xalq ədəbiyyatının zəngin janr örnəklərindən olan atalar sözlərini bir araya gətirib kitablaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Tapmacalar” başlığı altında yazdığı bu janrın xalq ədəbiyyatında yerini qeyd edərək göstərir ki, “tapmacalar el ağız ədəbiyyatının içində üçüncü yeri duta bilir. Birinci yerdə məsəl və savlar olursa, ikinci yerdə manilər (və onların bir qismi olan bayatılar) dutmaqdadır. Savlarda xalqın təbiətə, mühitə, qonşularına və nəhayət öz həyatına aid bütün düşüncəsi göz qabağında durmuş olur. Mahnılar xalqın ya arğın və küskün və ya sevinc və şadlıq hallarını ifadə edə bilən mənzum qısa düzəlmələr olmaqla hər bir duyğunun tərcümanı olmaqla müsaid olur. Manilər daha ibtidai, daha kollektiv birşəkildə ortaya çıxan şeir olubsa, bayatılar yavaş-yavaş xüsusiləşən lirik parçalardır.

Tapmacalara gəldikdə, bunlar ümumtürk ellərində bəzən “bilməcə”, “tapışmaq”, “matal” və “cummaq” kimi müxtəlif adlarla tanınmaqdadırlar. Şəkildəki qısalığı, ifadədəki yığcamlığı etibarlı ilə tapmacalar, atalar sözlərinə yaxınlaşsın, mənzum və hətta dördlü olduğu zamanlarda (bağlama) manilər kibi olur. Lakin bayır tərəfdən böylə bir şəkllə girmiş tapmacaların içəri tərəfi bir az da “fəlsəfəçilik” iddiasında bulunur”. Göründüyü kimi, H.Zeynallı bu mülahizələri ilə məsələnin mahiyyətinə, janr səviyyəsində xüsusiyyətlərinin açılmasına xüsusi diqqət yetirir. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixini formalaşdıran bu

mükəmməl və əvəzsiz işlər həm toplama, həm də nəzəri aspektdə gediləcək yolun ümumi mənzərəsini cızmışdır. M.Mahmudbəyovun, E.Sultanovun, T.Bayraməlibəyovun, Y.V.Çəmənəminlinin, S.Mümtazın, F.Köçərlinin, V.Xulufunun, H.Əlizadənin və digərlərinin gördüyü əvəzsiz işlər öz məzmunu və örnək olma göstəriciləri ilə bugünkü folklorşünaslığın möhtəşəm özümlü funksiyasını yerinə yetirmişdir. Folklor institutu və onun bir-birindən cəfəkeş əməkdaşları bu böyük şəxsiyyətlərin getdiyi yola sayğı göstərməklə həm də o ruhun yaşarlığını əməlləri və fəaliyyətləri ilə qoruyub saxlamaq, ona sahib durmaq yolunu tutmuşlar.

İlkin nəşrlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən kitablar sırasında V.Xulufunun “Tapmacalar”, “El aşıqları”, B.Behcətin “Sarı Aşığın bayatıları”, H.Əlizadənin “Azərbaycan el ədəbiyyatı” və s. geniş təhlillərə və bir qaynaq olaraq tipoloji müqayisələrə şərait yaradır. Mövlana Cəlaləddin Rumi söyləyirdi ki, “kö-nülləri cilalanmış olanlar hər nəfəsdə gözəllik görürlər”. Bu böyük simalar da kö-nülləri cilalanmış şəxsiyyətlərdir və bütünlükdə həyatlarını xalqın mənəvi zənginliyini el-el, oba-oba gəzərək kitablaşdırmaq yolunu tutmaqla əvəzsiz işlərə qərar vermişlər. Kö-nülləri cilalanmış şəxsiyyətlər sırasında bir ömür yaşamışlar. Məsələnin digər tərəfində bu ənənəni davam etdirən və yüksək kutsalılıqla reallaşdıran digər könlü cilalanmış şəxslər var və bunlar “ilkın nəşrlər” sırasında bu yolu davam etdirənlər, ona sahib çıxanlardır. Folklor institutunun içi xalq sevgisi ilə dolu əməkdaşlarıdır.

V.Xulufunun “Tapmacalar” kitabı yüz iyirmi altı tapmacanı əhatələyən bu toplu-tərtib ayrı-ayrı nümunələr səviyyəsində təkəcə janr zənginliyini (imkanlarını) deyil, həm də onun əhatələdiyi fakturanın rəngarəngliyini diqqət önünə gətirir. Burada janrın spesifikasından gələn düşünmə qabiliyyəti, metaforik xarakter, əlamətin müxtəlif şəkillərdə gizlədilməsi və informasiya vermə elementlərinin özünəməxsus rəngarəngliyi səciyyəvilik qazanır. Bu özünəməxsusluq xüsusiyyətlərinə həssaslıq göstərən V.Xulufu vurğulayır ki, “el ədəbiyyatının başqa növlərinə nisbətən tapmacaların özlərinin ayrıca bir xüsusiyyəti vardır. Bunun materialı daha real və daha təbiidir. Təbiətdə və həyatda nə görülsə, tapmaca da onun üzərində qurulur. Bu kitabçanı başdan ayağa qədər oxuyan materialın hamısı əfsanə və mövhumat üzərində deyil, təbiət üzərində qurulduğunu görəcəkdir.

Tapmacalarda gözəl təşbihlər, təsvirlər və səlis cümlələr az deyildir. Dil etibarlı ilə də tapmacalar çox sadə və ahenqlidir. Ələlxüsus təbiət təsvirləri sadə və olduqca canlıdır”. Məzmun, dil, ifadə, forma kontekstində təhlil edən müəllif tapmaca örnəklərinin toplayıcısı kimi gərəklili işlərin əsasını qoyanlar sırasında mühüm yer tutur. Ümumiyyətlə, hər bir folklor örnəyi, eləcə də janr səviyyəsində özünü göstərən nümunələr xalqın yaddaşının, tarixinin, həyatının, düşüncəsinin bir hissəsi olaraq yaşarlıq qazanır. Burada digər diqqətçəkici tərəf təbiəti, bütünlükdə etnosun mənəvi dünyasını ifadə edə bilmək xüsusiyyətidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, min illər boyu böyük kütlə ilə yol yoldaşlığı edən bu bədii nümunələr bir yaddaş, toplumu ifadə hadisəsi kimi yaşarlıq qazanmış, onunla birgə addımlamışdır. Buradakı düşüncə, dərkətmə, düşünməyə yönəldirmə, hazırcavablıqla yanaşı, müxtəlif hadisə və düşüncə elementlərini, varlıqların keyfiyyət xüsusiyyətlərini özünə-

məxsus ifadə forması aparıcılıq təşkil edir. Janrın özü və cavabı arasındakı müvazilik tərəfmüqabillərin düşünə bilmə imkanlarının ortaya çıxması üçün əsas olur. Məhz bütünlükdə bunların ayrı-ayrı folklorşünaslar və xalq ədəbiyyatı həvəskarları, ziyalılar tərəfindən bir yerə gətirilməsi, mətbuat səhifələrində işıq üzünə gərməsi, kitablaşdırılması ən ümdə olan məsələlərdən idi ki, onu da folklorşünaslarımız toplayıb geniş ictimaiyyətə təqdim etmişlər. Bu gün də region folkloru təmsalında görülən işlərdə digər janrlar kimi tapmacaların da toplanması, nəşri özünə yer alır.

“İlkin nəşrlər” sırasında yer alan kitablarından biri də V.Xulufunun “El aşıqları” kitabıdır. Azərbaycanı öyrənmə cəmiyyəti tərəfindən 1927-ci ildə nəşr olunan bu toplu Folklor institutunun həyata keçirdiyi layihə əsasında təkrarən 2013-cü ildə yenidən işıq üzünə gəlmişdir. Topulun yeni nəşrinə ön söz yazan folklorşünas dos.R.Xəlilov və dos.A.-Xürrəmçizi vurğulayır ki, “Vəli Xulufunun tərtib etdiyi “El aşıqları” toplusu Azərbaycan aşıq sənətinin tədqiqinin və tərtibinin ilkin qaynağı kimi çox dəyərlidir”. Şəmki Aşıq Hüseyn haqqında verilən informasiya, “Mollalar”, “Sənə nə”, “Gözəlləmə” və s. şeirlər, “Reyhən” dastanı, “Bəyçoban və Aşıq Hüseyn” dastan-rəvayəti və s. burada özünün əksini tapmaqla məhdudlaşmır, həm də sonrakı dövr araşdırmalara istiqamət verir.

Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında gərəklili rolunu folklorşünaslardan biri də Bəhlul Behcətdir. Folklor İnstitutu “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri” seriyasından Bəhlul Behcətin “Sarı Aşığın bayatıları” (2006) kitabını da nəşr etmişdir. Təkrar qeyd edək ki, bu kitabların əldə edilməsi nəinki, geniş ictimaiyyət, hətta folklorşünaslar tərəfindən böyük müşkülə çevrilmişdir. Demək olar, yox olmaq, nadir nüsxələrin sıradan çıxması təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Artıq böyük və savab işlərin sayəsində həmin kitablar yenidən elmi dövriyyəyə qaytarılmışdır. Çox xoş ki, bu savab və gərəklili iş bu gün də böyük cəfəkeşliklə davam etdirilir. Yeni nəşrə folklorşünas R.Xəlilov “Bəhlul Behcət və Sarı Aşığın bayatıları” adlı giriş sözü də yazmışdır. Mahiyyəti açmaq məqsədi daşıyan bu yazı B.Behcətin haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Folklorşünas alimimiz çox doğru olaraq yazır: “Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində özünəməxsus yeri olan ziyalılarımızdan biri də görkəmli din xadimi və folklorşünas Bəhlul Mustafa Əfəndi oğlu Əfəndiyevdir (Bəhlul Behcətdir). Keçən əsrin sovet-kommunist repressiya maşınının qurbanı olmuş ziyalılarımızdan biri kimi Bəhlul Behcət özünün müxtəlif əsərləri və toplayıcılıq fəaliyyəti ilə folklorşünaslığımızın tarixinə daxil olmuş və burada dərin iz buraxmışdır”. Doğrudan da, kitabda verilən nəzəri məlumatlar və toplama materialları folklorşünas B.Behcətin zəngin zəkasını və onun apardığı böyük işlərin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün təfərrüatlı bilgi verir. “Bayatı şairi “Aşıq” kimdir” sualını qoymaqla apardığı araşdırma və gəldiyi qənaətlər, “xalq ədəbiyyatının ən dəyərlili hissəsini təşkil edən bayatılar” mülahizəsi və s. görkəmli folklorşünasın maraq dairəsinin genişliyini və problemə prinsipial yanaşmalarını diqqət önünə gətirir.

B.Behcətin “Sarı Aşığın bayatıları” üçün xarakterik xüsusiyyət folklorşünas alimin bayatı nümunələrini verməklə yanaşı, onun arxasında duran hadisələri dövriyyəyə gətirməsi ilə bağlıdır. Bir

növ bu hal bayatının yaranması və yaddaşlarda təfərrüatlı iz qoymasını, spesifikasını faktlaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Dağlar bayatısı”, “Avlar-quşlar bayatısı”, “Çaylar bayatısı”, “Yerlər və şəhərlər bayatısı”, “Sevgi və gözəllik bayatısı” başlıqları altında verilən örnəklər izahları, arxasında dayanan hadisə baxımından folklorlarda təbiətin, meydana gəlmə spesifikasının ümumi mənzərəsində olanları faktlaşdırır.

“Dirinin gözü maza,

Qane ol gözüm, aza.

Qorxuram müjgan çalam,

Yüzündən gözüm aza.

Diri dağı -Dağı Araz çayının sol kənarında Xudafərin körpüsü yanında kiçik bir dağdır. Məşhur dastan sahibi Aşıq Qurbani dəxi bu dağa mənsub olub “Dirili Qurbani” deməklə məşhurdur. Dirili bu dağın başında bir kənd imiş ki, indi xarabası məlumdur. Bu dağın başında bir “pir” vardır. Bu “pir”ə “Mazan nənə” deyirlər. Xalq bu dağ və pir haqqında da əfsanələr düzəltmişdir”. Bütün bunlar təfsilatı, toplu yaddaşında olanların kitablaşdırılmasını, qorunub gələcək nəsələ çatdırılmasını bir məqsəd olaraq diqqət önünə gətirir.

İlkin nəşrlər seriyasından Folklor İnstitutunun çap etdiyi kitablar sırasında H.Əlizadənin “Azərbaycan el ədəbiyyatı” (2013) da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində əvəzsiz işlər görmüş H.Əlizadə zəhmətkeşliyi, xalqın folklor mədəniyyətini bütün olanları ilə kitablaşdırmaq istəyində görünən cəfəkeş, həm də bu işləri ilə nümunə ola biləcək simadır. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin xətti ilə nəşr olunan (1929) “Azərbaycan el ədəbiyyatı (nağıllar)” faktura zənginliyi ilə sonrakı toplanmalar üçün əsas olmuşdur. Yeni nəşrə folklorşünas İ.Abbaslı “Nəcib məqsəd, gözəl nəticə”dən doğan “Qu quşunun son nəğməsi”, yaxud Hüm-mət Əlizadəni anarkən” başlıqlı yazı H.Əlizadənin həyatını və folklorşünaslıq fəaliyyətinin əhatə dairəsini səciyyəvəndirmək baxımından örnəkdir. Giriş məqaləsinə “P.S.” yazmış f.ü.f.d.S.Abbaslı vurğulayır ki, “həqiqətən də Hüm-mət Əlizadənin folklorşünaslıq fəaliyyəti elə həmin nəcib məqsəd, gözəl nəticədən qaynaqlanan qu quşunun sanki son nəğməsinə bənzəyir.

Fikrimizcə, klassik irsin, şifahi söz sənətinin toplanması, nəşri və araşdırılmasında böyük əmək sərf etmiş Hüm-mət Əlizadənin Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin xətti ilə nəşr etdiyi toplunun bu yenidən nəşr sayı yox dərəcəsində olan toplunu itibbatmaq təhlükəsindən xilas edərək klassik nağıl və dastanlarımızı folklor dövriyyəsinə daxil etmək imkanı yaradacaqdır”.

“Şahzadə İbrahim”, “Tahir Mirzənin nağılı”, “Şahzadə Qasımın nağılı”, “Şahzadə Bəhrəmin nağılı”, “Məlik Məhəmmədin nağılı”, “Moğum şahın nağılı”, “Nardan xatın”, “Nəcəfin nağılı”, “Kötükçü Abbas”, “Allahverdi çovanın nağılı” və s. bütün məzmunu, ortaya qoyduğu təfsilatla xalqın mənəvi zənginliyini, folklor yaddaşının möhtəşəmliyini əhatələyir. Bu zənginliyin toplanması, gələcək nəsillərə kitablaşaraq çatdırılması zamanından, məkanından asılı olmayaq ən ümdə vəzifə kimi elmi ictimaiyyətin qarşısında durur.

On doqquzuncü yüzillikdən üzünə bəri görülən işlər (toplama və tərtiblər, nəşrlər, araşdırmalar) bunun əvəzsiz nümunəsi kimi topluma sahib durmaq missiyasını faktlaşdırır. Folklor institutu isə bu sırada çağdaş mərhələdə bütün ağırlığı öz üzərinə götürməklə nümunəyə çevrilir və gediləcək yolun perspektivləri haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırır.